

problemen. Momenteel staat het vraagstuk bij ons al lang niet meer in het middelpunt van de gedachten. Ook wat dat betreft zijn wij geen 'school'. In het begrip school zit iets statisch, iets van zich blijvend concentreren op bepaalde probleemttypen, begripsvormen en benaderingswijzen. Als ik iets hoop van onze Wageningse groep is het dat we nooit, in welk opzicht dan ook, statisch zullen worden.

DALING EN NIVEAU VAN DE GEBOORTENCIJFERS IN NEDERLAND: BIJDRAGE TOT EEN DISCUSSIE

door A. B. DROOGLEEVER FORTUIJN en G. J. KRUIJER

I. INLEIDING EN PROBLEEMSTELLING

In het gedenkboek *Drift en koers*¹ publiceerde Hofstee een uitgebreide en gedetailleerde analyse van de groei van de Nederlandse bevolking vanaf 1850. In één van de paragrafen van zijn opstel stelt hij dat de wijze waarop de daling van de geboortencijfers in Nederland zich heeft voltrokken een gevolg is van de geleidelijke ontwikkeling van wat hij het modern-dynamische cultuurpatroon noemt. Het wekt geen verwondering dat Van Heek, die reeds in 1954 in een studie over de hoge geboortencijfers in Nederland grote betekenis aan de factor godsdienst heeft toegekend, in de pen is geklommen en met Hofstee een discussie heeft gevoerd over ontwikkeling en niveau van de geboortencijfers in Nederland.²

Ondanks het feit dat beide auteurs hardnekkig aan hun eigen thema (ontwikkeling respectievelijk niveau der geboortencijfers) vasthielden, is deze discussie voor de buitenstaander in zoverre verhelderend geweest, dat hij kon constateren dat de hypothesen van Hofstee en Van Heek elkaar niet uitsluiten. Integendeel, zij vullen elkaar aan, maar als be-

¹ E. W. Hofstee, 'De groei van de Nederlandse bevolking', in A. N. J. den Hollander (red.), *Drift en koers: Een halve eeuw sociale verandering in Nederland* (Assen, 1962), pp. 13—84.

² F. van Heek, 'Het Nederlandse geboortepatroon en de godsdienstfactor gedurende de laatste halve eeuw' *M & M*, 38 (maart—april 1963), pp. 81—103. E. W. Hofstee, 'Het proces der geboortendaling in Nederland 1850—1960', *M & M*, 38 (maart—april 1963), pp. 104—133.

F. van Heek, 'Nogmaals: Het Nederlandse geboortepatroon en de godsdienstfactor gedurende de laatste halve eeuw', *M & M*, 38 (juli—augustus 1963), pp. 257—268.

E. W. Hofstee, 'Nogmaals: Het proces der geboortendaling in Nederland 1850—1960', *M & M*, 38 (juli—augustus 1963), pp. 269—277.

zwaar van beide geldt dat ze culturele verklaringsfactoren te sterk beklemtonen.

In 1964 publiceerde Damas een aan Hofstee's analyse vrijwel analoge studie over de ontwikkeling van geboortencijfers en sterftencijfers in België over de jaren 1846—1961.³ Zij ontdekte voor België vrijwel dezelfde ontwikkeling als Hofstee voor Nederland had vastgesteld: een golfsgewijze daling en stijging voor geboortencijfers die in een min of meer rechte lijn over het land schuift, hier niet als voortgeblazen door een noordwestenwind, maar door een zuidenwind.

Hoewel de discussie tussen Hofstee en Van Heek daar voldoende aanleiding toe geeft, is de weerklank tot nu toe betrekkelijk gering geweest.⁴ Wij willen thans op enkele discussiepunten ingaan, in de hoop een vruchtbare bijdrage, in de vorm van hypothesen, te kunnen leveren. Hierbij zullen de volgende vragen besproken worden:

1. In hoeverre is het begrip modern-dynamisch cultuurpatroon als verklaring voor de daling van de geboortencijfers hanteerbaar?
2. In hoeverre zijn de hypothesen van Hofstee en Van Heek met elkaar in overeenstemming te brengen en in hoeverre schieten zij, gecombineerd, tekort als verklaring voor de gedifferentieerde daling van de geboortencijfers? Welke verklaringsfactoren moeten mede in de analyse van het veranderingsproces worden betrokken?

Alvorens echter op deze vragen nader in te gaan, verdient het aanbeveling kort aan te geven wat Hofstee, Van Heek en Damas stelden.

II. DE HYPOTHESEN

A. De hypothese van Hofstee

Het kaartenmateriaal dat Hofstee heeft samengesteld laat zien dat de daling van de geboortencijfers in Nederland begon in het noord- en zuidwesten en geleidelijk opschoof in oostelijke richting. Op grond daarvan kan men globaal een onderscheid maken tussen een gebied

³ Henriëtte Damas, 'Le mouvement naturel de la population Belge: Son évolution de 1846 à 1960', *Population et Famille*, 2 (avril 1964), pp. 64—120.

⁴ Van Hasselt gaat in een artikel in *Tal en Last* in op een opmerking van Hofstee die slechts zijdelings met ons onderwerp te maken heeft, nl. dat de geboortencijfers in Nederland niet meer zo afwijkend zijn van die der moderne geïndustrialiseerde landen en dat geen land waarschijnlijk zo weinig last heeft gehad van de groei van zijn bevolking als Nederland (R. van Hasselt, 'Nogmaals de groei van de Nederlandse bevolking', *Tal en Last*, 3 (januari 1965), pp. 1—16). De Vooy's bestrijdt Hofstee's typologie van voortplantingspatronen en stelt dat geboortenbeperking als zodanig niet modern is te noemen en reeds in sommige delen van ons land omstreeks het midden van de vorige eeuw moet zijn toegepast (A. C. de Vooy's, 'De regionale verscheidenheid in de geboortenfrequentie in de tweede helft der 19de eeuw', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap*, Tweede Reeks, 81 (april 1964), pp. 220—232).

van vroege daling, een tussengebied en een gebied van late daling. Om deze regelmatige daling, die als het ware over Nederland voortrolde, te verklaren, moet men volgens Hofstee naar een verschijnsel zoeken dat zich op dezelfde wijze over ons land bewoog. Het verschijnsel dat hij vond, noemde hij het modern-dynamische cultuurpatroon. Dit wordt vooral gekenmerkt door een positieve houding tegenover verandering.⁵

De regionale ontwikkeling van de geboortendaling houdt, volgens Hofstee, verband met de periode waarin in de verschillende delen van ons land het modern-dynamische cultuurpatroon tot ontwikkeling kwam. Dit wil zeggen (in Hofstee's woorden gesteld) dat er in de verschillende regio's in verschillende tijdvakken een innerlijke bereidheid ontstond om de beperking van het kindertal te aanvaarden. Een logische en essentiële voorwaarde hiervoor noemt Hofstee een algemene bereidheid om een min of meer positieve houding ten aanzien van verandering aan te nemen. Er is echter, aldus Hofstee, geen sprake van een direct verband tussen het optreden van het moderne cultuurpatroon en de geboortendaling; het is veeleer zo dat het moderne cultuurpatroon in principe slechts de mogelijkheden schept om deze daling te doen optreden, aan iedere groep de mogelijkheden geeft zijn eigen geboortenfrequentie te kiezen (eventueel ook een hogere dan vroeger).⁶

De veranderde instelling jegens verandering is dus een noodzakelijke, maar niet een voldoende voorwaarde voor het optreden van daling der geboortencijfers. Een samenspel van krachten zal bepalen in welke mate daling zal optreden.⁶

B. *De these van Van Heek*

Van Heek heeft zich niet beziggehouden met de ontwikkeling maar met het niveau van de geboortencijfers in Nederland. Hij noemt in zijn boek uit 1954⁷ als belangrijke verklaring voor het hoge niveau van de Nederlandse geboortencijfers en voor de regionale differentiatie in de geboortencijfers de godsdienstfactor: in het bijzonder de gezindheid van de Nederlandse rooms-katholieken.⁸ Hij verschaft enig inzicht in de factor godsdienst door Nederlandse grensgebieden te vergelijken met gebieden aan gene zijde van de grens, welke wat betreft sociaal-economische structuur en godsdienst ongeveer gelijk zijn.

Zo concludeert hij uit de vergelijking van de Nederlandse en Belgische grensgebieden dat daar waar het isolement, vooral ten opzichte van de steden, verbroken wordt, het Nederlandse rooms-katholicisme een

⁵ *Drift en koers*, p. 43.

⁶ *M & M* 38 (maart—april 1963), pp. 108, 132.

⁷ F. van Heek, *Het geboorte-niveau der Nederlandse Rooms-Katholieken* (Leiden, 1954).

⁸ Van Heek 1954, p. 37.

groter weerstandsvermogen tegen daling van het geboortecijfer heeft dan het Belgische. De vertraging in de daling zou voornamelijk te verklaren zijn door het feit dat de rooms-katholieken hun godsdienstige normen inzake het geboortevraagstuk in Nederland intensiever beleven dan in onze buurlanden. Dit is vermoedelijk het gevolg van de speciale positie die de rooms-katholieken als groep in de Nederlandse samenleving innemen: zij vormen een geëmancipeerde minderheidsgroep, die een gevoel van kwetsbaarheid paart aan een hoog ambitieniveau en een gunstig tijdspectief. Hierdoor ontstond wat Van Heek een frontmentaliteit noemt, welke normconformiteit bevordert.

C. *De hypothese van Damas*

Hoewel Damas vele factoren opsomt die van invloed kunnen zijn geweest op de daling van de geboortecijfers in België, blijkt ze in haar betoog toch centrale betekenis toe te kennen aan twee met elkaar samenhangende factoren: een bepaalde mentaliteit, die karakteristiek is voor onze westerse beschaving,⁹ en de invloed van contact en imitatie, als gevolg van een doorbreking van sociaal isolement.¹⁰

III. DE DISCUSSIE CRITISCH BEZIEN

A. *Eenzijdige nadruk op psychologische en culturele factoren*

Het is merkwaardig dat sociologen voor de verklaring van een demografisch verschijnsel de nadruk leggen op psychologische en culturele factoren: openstaan voor verandering, cultuurpatroon, mentaliteit (bv. frontmentaliteit) en godsdienst. Ook als Hofstee zijn modern-dynamische cultuurpatroon nader omschrijft, blijft hij in strikt psychologische termen spreken: *zich openstellen* voor de buitenwereld, niet op gezag *aanvaarden*, meer te weten *trachten* te komen, op eigen merites *waarderen*, *neiging* tot individualisme, *drang* naar organisatie.¹¹ In de discussie met Van Heek legt Hofstee de grootste nadruk op het al of niet bestaan van een positieve *houding* tegenover verandering.¹² Hofstee schijnt structurele en organisationele aspecten dus secundair te achten. Van Heek legde, reeds in zijn studie van 1954, iets meer de nadruk op structurele aspecten; in zijn opsomming van indicaties van de frontmentaliteit staan organisaties en sociale beheersing naast het begrip mentaliteit. Maar uit de titels van de hoofdstukken van zijn *Geboortniveau* blijkt dat hij toch vooral aan culturele verschijnselen dacht

⁹ Damas, p. 101.

¹⁰ Damas, p. 73.

¹¹ *Drift en koers*, pp. 42—43, 47.

¹² *M & M* 38 (maart—april 1963), pp. 108—109.

(frontmentaliteit, religieus élan, besef van grote kwetsbaarheid, hoog ambitieniveau, relatief gunstig tijdsperspectief). Later, in de discussie met Hofstee, blijkt de aandacht van Van Heek echter grotendeels verschoven van de mentaliteit naar de organisatie van de Nederlandse rooms-katholieken.

In 1954 had Van Heek niet overtuigend kunnen aantonen dat de frontmentaliteit bij een zeer groot deel der Nederlandse rooms-katholieken aanwezig was. Het materiaal dat hij toen verschaftte rechtvaardigde slechts de conclusie dat de bedoelde mentaliteit voorkwam bij een belangrijk deel van de rooms-katholieke elite. Overigens is het niet nodig aan te tonen dat een zeer groot deel der katholieken een bepaalde mentaliteit heeft, als men zich op het standpunt stelt dat bij veranderingsstudies vooral de mentaliteit van de elite van betekenis is. Maar een dergelijk standpunt werd door Van Heek niet expliciet gesteld. Als men wel een bepaalde mentaliteit in verband brengt met de structurele positie van de dragers van die mentaliteit, kan waarschijnlijk worden gesteld dat de mentaliteit van de rooms-katholieke elite, die de sleutelposities bekleedt in het rooms-katholieke organisatieleven en door middel hiervan macht uitoefent op het hele rooms-katholieke volksdeel, van doorslaggevende betekenis is geweest. Het komt ons voor dat een sociologisch onderzoek, dat een verklaring tracht op te sporen voor een sociaal verschijnsel, niet alleen psychologische en culturele factoren dient te benadrukken, maar ook, en wellicht vooral, structurele factoren. Speciale aandacht moet hierbij geschonken worden aan de factoren organisatie, sociale beheersing en macht. In een volgende paragraaf zullen we hierop terugkomen.

B. Het positief waarden van verandering

Hofstee maakt een onderscheid tussen verschillende patronen van huwelijk en voortplanting.¹³ Hij noemt deze patronen het agrarisch-ambachtelijke patroon, het patroon van de proletarische tussenfase en het patroon van de moderne geboortebeperving. Hij constateert dat het traditionalistische cultuurpatroon vervangen wordt door het modern-dynamische cultuurpatroon; elders spreekt hij van geleidelijke ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon of van het doordringen daarvan bij bepaalde bevolkingsgroepen. Bij nadere beschouwing zijn deze formuleringen niet erg duidelijk en geven ze weinig inzicht in het proces dat in werkelijkheid plaatsvindt. De terminologie wekt de indruk dat er sprake is van een pakketje nieuwe ideeën en gedragingen dat aan een bepaalde groep of aan bepaalde individuen wordt gepresenteerd en dat dan al of niet aanvaard wordt. Het 'waarom' van aanvaarding moet

¹³ E. W. Hofstee, 'Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten in Nederland in de 2de helft van de 19de eeuw', *Academiedagen*, deel VII (1954).

dan verklaard worden uit het 'princiepelijk openstaan voor verandering', uit een innerlijke bereidheid veranderingen te aanvaarden. Door het hanteren van het begrip cultuurpatroon wekt Hofstee de indruk dat veranderen door de moderne mens hoog wordt gewaardeerd, dat veranderen een waarde is.

Over de vraag of het begrip verandering één van de centrale waarden van onze moderne cultuur aangeeft, is echter verschil van mening mogelijk. Dahl en Lindblom, die een opsomming geven van wat zij als de belangrijkste 'instrumental goals' van de westerse samenleving beschouwen, noemen verandering niet. Wel 'progress', doch dit begrip heeft alleen zin als het in één adem wordt genoemd met bepaalde met waarden samenhangende doeleinden.¹⁴ Niet iedere verandering is progress! Wij zijn er van overtuigd (maar onze uitspraken hebben slechts hypothetische betekenis) dat het in vele gevallen geen pakketjes nieuwe ideeën zijn, maar nieuwe instellingen en nieuwe organisaties die de mensen 'aangeboden' krijgen en dat de waarde 'verandering' in vele gevallen niet de belangrijkste der in het spel zijnde waarden is. Geboortebeperving is, naar het ons voorkomt, in vele gevallen een reactie op het effect van nieuwe structurele elementen. Als een bevolking geconfronteerd wordt met medische en hygiënische voorzieningen (als er artsen, verpleegsters, waterleiding, riolering e.d. verschijnen) neemt, als gevolg hiervan, de gemiddelde gezinsgrootte toe. Om Hofstee's centrale begrip te gebruiken: er treedt een verandering op, doch het valt te betwijfelen of deze verandering in alle opzichten positief wordt gewaardeerd.¹⁵ Er bestaat immers in elk sociaal systeem de neiging tot handhaving van de bestaande situatie, op grond van de reersende waarden. In termen van krachten en tegenkrachten denkend, zou men kunnen zeggen dat bepaalde sociaal-organisatorische maatregelen werkten in de richting van een toenemende gezinsgrootte, doch dat hierop werd gereageerd met een tegenkracht: het toepassen van geboortebeperving. Men doet dit in de eerste plaats, omdat een al te groot gezin niet wordt gewaardeerd, omdat men door een te groot gezin bepaalde waarden niet kan realiseren. Het valt niet te ontkennen dat het toepassen van een nieuw middel, geboortebeperving, een innerlijke bereidheid impliceert om iets nieuws te doen. Maar wel moet worden beseft dat in dit geval een nieuw middel wordt toegepast om een bestaande toestand te stabiliseren, om verandering te voorkomen. Het

⁴ Robert A. Dahl en Charles E. Lindblom, *Politics, economics and welfare* (New York, 1953), p. 28 e.v.

⁵ Illustratief voor de waardering van de daling van het sterftcijfer is het volgende gesprek dat omstreeks 1910 ergens in Groningen plaatsvond. Iemand sprak met een vrouw over het feit dat deze ongeveer elk jaar een kind kreeg en zei: 'Dat zal ook een hele zorg voor U zijn'. 'Och nee m'neer', was het antwoord, 'dat valt best met: wie bin'n nogal gelukkig in 't verstaarf' (informatie van I. J. Smeding).

is dus te ongenueanceerd om te zeggen dat verandering positief wordt gewaardeerd.

Een verandering van middel om een ongewijzigd doel te realiseren is iets anders dan het toepassen van een ander middel om een ander doel te realiseren. Pas toen velen maatregelen gingen treffen om — in tegenstelling tot de voorouders — een kleiner gezin te krijgen, kon van een culturele verandering, van een 'modern gezinspatroon' worden gesproken.

Deze redenering sluit aan bij hetgeen De Vooy's concludeert, namelijk dat geboortebeperking in sommige delen van ons land (de Drentse zandgronden bv.) reeds omstreeks het midden van de vorige eeuw werd toegepast en als zodanig niet modern is te noemen.¹⁶

Ter ondersteuning van de stelling dat geboortebeperking geen teken van modernisering hoeft te zijn, verdient het wellicht aanbeveling de volgende hypothesen te toetsen:

- a. medische en hygiënische diensten leiden tot daling van sterftecijfers;
- b. daling van sterftecijfers leidt tot toename gemiddelde gezinsgrootte;
- c. toename gemiddelde gezinsgrootte leidt tot toepassen van geboortebeperking (om het oude niveau van gemiddelde gezinsgrootte te herstellen);
- d. pas daarna keuzemogelijkheid en eventueel, onder invloed van modernisering, verkleining van de gemiddelde gezinsgrootte door intensiever toepassing van geboortebeperking.

In bovenstaande redenering vinden dus bepaalde veranderingen plaats om een traditionele toestand te herstellen. Van Heek laat nog een tweede soort verandering zien die slechts ten dele als modernisatie is op te vatten en waar met name versterking van traditionele waarden wordt nagestreefd. Hij wijst er op dat een groot deel van de sociale veranderingen (vooral de uitbreiding van de sociale voorzieningen), waarmee omstreeks 1910 in Noord-Brabant en Limburg werd begonnen, vooral gericht was op het versterken van oude en het scheppen van nieuwe weerstanden tegen geboortendaling.¹⁷

Nieuwe organisatievormen worden in dienst gesteld van traditionele waarden, er wordt door organisaties macht uitgeoefend om veranderingen tegen te gaan. Dit brengt ons, na te hebben gewezen op de complexiteit van verandering als waarde, op een volgend bezwaar.

Het is niet zo, dat het nieuwe dat doordringt in een bepaalde groep door individuele leden van die groep louter op grond van een innerlijke bereidheid aanvaard of verworpen wordt. Het is van groot belang rekening te houden met de kenmerken van degenen die het nieuwe aanbieden en met de omstandigheden waaronder die aanbieding plaatsvindt. Hier is sprake van een krachtenspel, waarbij 'gever' en 'ontvanger' een meer of minder actieve rol kunnen spelen. Beide partijen

¹⁶ *TKNAG*, Tweede Reeks, 81 (april 1964), p. 32.

¹⁷ *M & M*, 38 (juli—augustus 1963), pp. 261—262.

(die veelal uit verschillende componenten opgebouwd zijn) kunnen variëren naar:

- a. relatieve macht of invloed;
 - b. intensiteit van de activiteiten, de motivatie om activiteiten te ondernemen, gecombineerd met de mate waarin het mogelijk is aan de motivatie gevolg te geven; variërend van neutraal tot fel pro of fel anti aanvaarding;
 - c. richting van de activiteiten (gericht op aanvaarding of verwerping).
- Het is dus denkbaar dat iemand min of meer tegen zijn zin gedwongen wordt om zijn gedrag te veranderen, omdat het alternatief (verzet tegen verandering) nog minder gunstig wordt gewaardeerd, vanwege de gevolgen die daaraan verbonden zijn: de 'aanbieder' kan de macht hebben (binnen zekere grenzen) bepaalde door hem gewenste veranderingen door te voeren en mensen die tegen die veranderingen verzet plegen door sancties te treffen.

In dergelijke omstandigheden doet het wat geforceerd aan deze afgedwongen aanvaarding te laten voortspruiten uit een 'innerlijke bereidheid veranderingen te aanvaarden'. Zonder factoren als motivatie en mentaliteit tekort te willen doen, menen we dat grote betekenis toegekend moet worden aan machtsfactoren en aan structureel bepaalde mogelijkheden veranderingen door te voeren of tegen te gaan. Dat de organisatorische structuur, waarbinnen het krachtenspel zich afspeelt, van centrale betekenis is voor veranderingsprocessen in 't algemeen en voor het verschijnsel van de daling der geboortecijfers in het bijzonder hopen we in de volgende paragraaf nader te adstrueren.

IV. HERFORMULERING: MACHT EN STRUCTUUR

Toen Hofstee en Van Heek zich afvroegen waarom de mensen in de katholieke zandgebieden in het zuidoosten van Nederland pas later openstonden voor verandering, achtte de eerste de factor isolement en de tweede vooral de factor godsdienst van belang. Naar onze mening kan een herinterpretatie van beide factoren een goede inleiding vormen voor een herformulering van de hele probleemstelling: hoe komt het dat het verschijnsel van de daling der geboortecijfers als een golf over Nederland bewoog en dat er ongeveer na 1910 een vertraging in de daling is opgetreden bij de bevolking van Zuidoost-Nederland? Beide verklaringsfactoren zullen daartoe nader bekeken worden. Wat de factor godsdienst betreft moge worden verwezen naar de uitkomsten van het onderzoek dat Van 't Veer in het drostambt Tudderren verrichte.¹⁸ Van 't Veer stelt dat de godsdienstfactor uit tenminste twee

¹⁸ A. J. van 't Veer, 'Het geboorte-niveau van de Rooms-Katholieken in het Drostambt Tudderren: Analyse van een factor', *M & M*, 37 (januari—februari 1962), pp. 24—28.

componenten bestaat: een zuiver kerkelijke en een maatschappelijk-organisatorische. In het drostambt vond hij een gebied waarin alleen de component (Nederlandse) katholieke maatschappelijke organisaties werkzaam waren, want het kerkelijk gezag werd er niet door het Nederlandse episcopaat uitgeoefend. We zien dat in dit eerst Duitse en toen tijdelijk Nederlandse gebied de geboortecijfers gaan stijgen. Dit zou, aldus Van 't Veer, een gevolg kunnen zijn van acculturatie van het Limburgse 'cultuurpatroon', doch hij hecht vooral veel betekenis aan de invloed van de katholieke organisaties. Het is ook ons idee dat verandering in gedrag van grotere bevolkingsgroepen (dus meer dan incidentele individuele veranderingen) pas optreedt wanneer bepaalde waarden, ideeën of een bepaalde mentaliteit ondersteund worden door georganiseerde maatschappelijke actie, gericht op verwezenlijking van die waarden. Gedurende de hele discussie tussen Van Heek en Hofstee duikt de factor isolement op als verklaring voor uiteenlopende verschijnselen.¹⁹ De betekenis van het begrip is echter niet altijd duidelijk en voor zover die wel duidelijk is, varieert hij nogal. Niettemin komt het ons zinvol voor het begrip isolement te gebruiken in beschouwingen over sociale verandering.

Een groot deel van alle in de discussie naar voren gekomen factoren kan hierin gegroepeerd worden. Het is dus niet onze bedoeling de term modern-dynamisch cultuurpatroon te vervangen door een even vaag en veelomvattend begrip als isolement. Er zou daarmee weinig winst geboekt worden. Het is wèl onze bedoeling bij de verklaring van processen van sociale verandering betekenis te hechten aan verschillende wijzen van handhaven en doorbreken van isolement. Zonder uit het oog te verliezen dat sociale veranderingen volledig voort kunnen komen uit de interne dynamiek van een groep of collectiviteit (Op 't Land wijst hierop, elders in dit nummer), menen wij — en op dit punt sluiten wij ons enigszins bij Hofstee aan — dat veranderingen toch vooral het gevolg zijn van het overnemen van of geconfronteerd worden met gedragswijzen, ideeën en organisaties van andere individuen, groepen, collectiviteiten en sociale categorieën, m.a.w. van het doorbreken van een isolement.

Het komt ons zinvol voor hierbij een onderscheid te maken tussen geografisch isolement en sociaal isolement, waarbij de adjectieven naar de oorzaken van het isolement verwijzen. (Hofstee maakt terloops ook reeds dit onderscheid,²⁰ maar wij willen hieraan wat ruimer aandacht schenken.)

Onder geografisch isolement verstaan we de mate waarin een bestaande ruimtelijke situatie de mogelijkheden beperkt om veranderingen binnen een groep te laten doordringen. Hierbij denken wij vooral aan factoren

¹⁹ Zie bv. *Drift en koers*, pp. 46, 48, 49, 51, 57, 58 en *M & M*, 38, pp. 103, 126—127, 129, 130, 263—265, 272, 273, 274, 275.

²⁰ *Drift en koers*, p. 46.

zoals afstand en communicatiemiddelen (transportmogelijkheden, wegen, telefoon e.d.). Sociaal isolement willen we dan, in analogie met geografisch isolement, omschrijven als de mate waarin het doordringen van veranderingen in een groep wordt beperkt door de sociale positie die deze groep in de samenleving inneemt. Als er door de leden van de groep bewust naar wordt gestreefd om geen veranderingen te laten doordringen, zou men van sociale afsluiting kunnen spreken. Hierbij moet opnieuw een onderscheid gemaakt worden tussen culturele en structurele factoren. Onder culturele factoren kunnen dan worden begrepen: waarden, ideeën en normen, doeleinden en verwachtingen. Onder structurele factoren vooral organisaties en machtsverhoudingen. Hofstee heeft uitsluitend sommige culturele factoren van belang geacht en ook Van Heek noemt eerst culturele factoren, maar wanneer hij tot een nadere analyse komt en voorbeelden gaat geven, verschuift zijn aandacht naar structurele factoren. Naar onze mening terecht: structurele factoren mogen niet over het hoofd worden gezien. In vele gevallen zijn deze zelfs beslissend. Degenen die veranderingen willen invoeren moeten, als regel, krachten mobiliseren om hun plannen ten uitvoer te (laten) brengen; er is niet alleen sprake van een 'ontvangende partij', waar een bepaalde nieuwigheid 'ergens vandaan' op af komt, en die die nieuwigheid al of niet zal aanvaarden, er is ook sprake van een 'gevende partij', die al of niet gaarne het nieuwe wil overdragen. Beide partijen kunnen organisaties in het leven roepen die tot doel hebben uitvoering te geven aan hun ideeën. Wanneer beide partijen de veranderingen gaarne willen doorvoeren, zullen in 't algemeen slechts technisch-organisatorische problemen invoering in de weg kunnen staan. En ook wanneer de partij, waar de innovatie van afkomstig is, weinig geïnteresseerd is in verbreiding van het nieuwe, zullen zich weinig problemen voordoen. Maar wanneer de ontvangende partij de veranderingen niet wenst en de gevende er sterk voor geporteerd is, dan zullen organisaties in het leven geroepen worden om beider idee door te drijven. De gevende partij zal al haar machtsmiddelen aanwenden om de verandering bij de ander door te voeren en de ontvangende partij zal georganiseerd verzet gaan plegen. Wanneer de gevende partij deze machtsstrijd wint en de verandering afdwingt, kan men moeilijk spreken van een principiële openstaan voor verandering bij de ontvangers. De term openbreken voor verandering is dan meer op zijn plaats.

Het is onze bedoeling er aan te herinneren dat het al of niet plaatsvinden van een verandering of een vertraging bij het overnemen van iets nieuws dikwijls het gevolg is van bewust geleide actie. Verzet tegen veranderingen heeft de grootste kans van slagen, wanneer de activiteiten gebundeld worden in een organisatie. De boeren van de Noordwest-Veluwe, die een comité vormden om zich tegen de ruilverkaveling te verzetten, hadden succes met hun actie.²¹ Zonder dit comité was het vermoedelijk onmogelijk geweest voldoende tegenkrachten te mobili-

seren. De mechanismen van sociale verandering moeten, lijkt ons, vooral gezocht worden in georganiseerde machtsgroeperingen, die betrokken zijn bij het veranderingsproces. Men moet er rekening mee houden dat enerzijds nieuwe organisaties in het leven geroepen kunnen worden met als hoofddoel het bevorderen of tegenwerken van bepaalde veranderingen, maar dat anderzijds reeds bestaande organisaties gebruikt kunnen worden om min of meer openlijk invloed te gaan uitoefenen op het proces van verandering. Zelfs is het denkbaar dat bestaande organisaties, met anders gerichte doelstellingen, indirect een rol gaan spelen in het veranderingsproces. Het moet worden betwijfeld of 'principeel openstaan voor verandering' zelfs voor een modern individu wel zo kenmerkend is. Uit sociaal psychologische literatuur²² krijgt men de indruk dat de mens in principe handelt zoals hij dat geleerd heeft en zoals uit ervaring (herhaling) gebleken is dat het de voor hem beste resultaten oplevert. Hij zal slechts dan tot verandering van gedrag komen, wanneer hij daarvan het belang inziet.

Dit belang kan variëren van toegeven aan dwang (omdat het alternatief van het ondergaan der sancties nog erger wordt geacht) tot vervullen van behoeften (grotere winst, prestige, invloed e.d.). Voor iemand die iets nieuws wil invoeren is het dus zaak degenen die de verandering moeten ondergaan in zo'n positie te manoeuvreren dat het in hun eigen belang is het nieuwe over te nemen. Vrijwel altijd zal er dus sprake zijn van het uitoefenen van macht, invloed of sociale beheersing in processen van sociale verandering.

Er bestaat in Nederland een zekere schroom sociale verschijnselen een machtsaspect toe te kennen. Theoretisch heeft Van Doorn een heldere inventarisatie gegeven van de problemen en factoren die met macht en uitoefening van macht samenhangen,²³ maar er is hierop nauwelijks praktisch voortgebouwd en men komt de term in sociologisch onderzoek, dat op Nederland betrekking heeft, nauwelijks tegen.

Het is naar onze overtuiging geheel ten onrechte dat men toegeeft aan het dagelijks spraakgebruik die de term een 'onfatsoenlijke' bijbetekenis geeft, waardoor hij voor wetenschappelijke doeleinden niet meer bruikbaar zou zijn. Het is dan ook zonder schroom dat wij sociale veranderingen in belangrijke mate bepaald achten door machtsfactoren. Zonder hier op de term macht in te gaan, gebruiken we deze als verzamelbegrip voor alle middelen of capaciteiten om in overeenstemming met de doeleinden van een persoon of groep bindende beslissingen of verplichtingen op te leggen en uit te voeren, welke bij aanvaarding door

²¹ A. Houutuyn Pieper, *Waarom werd de ruilverkaveling Arkemheen afgestemd?* (gestencild rapport).

²² Zie bv. D. Kretch. R. S. Crutchfield, E. E. L. Ballachey, *Individual in Society* (New York, 1962), hfdst. 7, 11, 12.

²³ J. A. A. van Doorn, 'Sociologische begrippen en problemen rond het verschijnsel macht', *Sociologisch Jaarboek*, 11 (1957), pp. 73—122.

positieve sancties en bij verzet door negatieve sancties ondersteund kunnen worden (vrij naar Van Doorn en Parsons²⁴).

V. HET PROBLEEM OPNIEUW GESTELD

Het is ons na bovenstaande uiteenzetting mogelijk de problemen die Hofstee en Van Heek hebben beziggehouden, vrijwel uitsluitend met gebruikmaking van door hen verschaft gegevens, opnieuw te formuleren. Het moderne waarmee de Nederlandse bevolking op een gegeven ogenblik werd geconfronteerd, bestond niet alleen uit nieuwe opvattingen en strevingen (uit een cultuurpatroon), maar evenzeer uit nieuwe instellingen, diensten en sociale rollen, welke het nieuwe cultuurpatroon ondersteunden en gestalte gaven.

Gedacht wordt hierbij aan een uitbreiding van het aantal artsen en verpleegsters, hetgeen betekende dat in allerlei dorpen of stadsbuurten nieuwe sociale posities werden gecreëerd. In de wereld van de mensen traden nieuwe structurelementen binnen. Behalve aan artsen en verpleegsters, moet ook gedacht worden aan ziekenhuizen, poliklinieken, diensten die voor waterleidingen en rioleringen zorgden e.d. Wellicht was het in sommige Nederlandse dorpen zelfs zo, dat de ideeën van de bevolking ten aanzien van de nieuwigheden pas veranderden, nadat medische en hygiënische voorzieningen hun intrede hadden gedaan. Eén van de meest effect sorterende acties van hulpverlening aan ontwikkelingslanden — het verbeteren van de gezondheidstoestand — wordt slechts zelden door een culturele verandering voorbereid. Doktoren trekken de dorpen in en gaan, al of niet met zachte drang, tot handelen over, waarna de bevolking de diverse nieuwigheden betreffende de gezondheidszorg, vooral geneesmiddelen, over het algemeen in snel tempo aanvaardt. Het gevolg van deze georganiseerde activiteiten was dat er meer mensen in leven bleven en dat de gezinnen gemiddeld groter werden. Er trad dus wèl een zekere verandering op, doch het lijkt zeer waarschijnlijk dat die lang niet altijd positief werd gewaardeerd.

In Jamaica, waar wel bewerd wordt dat de vrouwen graag een groot gezin hebben, kreeg één der schrijvers dezes sterk de indruk, dat de in armoede verkerende volkswomen in het binnenland bepaald bang waren voor het ontstaan van een groot gezin. Want dit risico loopt men, wanneer de zuigelingensterfte, het aantal doodgeborenen en het aantal miskramen aanzienlijk daalt.²⁵ Men zoekt dan naar middelen om deze

²⁴ Van Doorn, *op. cit.*, en Talcott Parsons, 'On the concept of political power', *Proceedings of the American Philosophical Society*, vol. 107 (June 1963), pp. 232, 262, i.h.b. p. 237.

²⁵ G. J. Kruijer, 'Family size and family planning', *De West-Indische Gids* (1958), p. 144 e.v.

dreigende verandering te voorkomen, b.v. in de vorm van geboortebepalende maatregelen.

Uit de door Hofstee verstrekte cijfers krijgt men sterk het vermoeden dat in ons land de verlaging van het geboortecijfer werd voorafgegaan door een verlaging van het (zuigelingen)sterftcijfer. Zo blijkt dat het sterftcijfer na 1875 regelmatig begon te dalen, terwijl pas na 1880 het huwelijksvruchtbaarheidscijfer gestadig omlaag ging.

Hofstee waarschuwt tegen het verklaren van een dalend geboortecijfer uit een voorafgaande daling van de sterfte, doch hij geeft toe dat de daling van het sterftcijfer een voortdurende druk in de richting van daling van het geboortecijfer uitoefende;²⁶ elders²⁷ spreekt hij zelfs het vermoeden uit dat in het noorden en westen van Nederland de daling van de sterfte iets eerder optrad dan de geboortendaling. In het oosten en zuiden werd de daling van de sterfte echter niet zo snel door een daling van de geboortecijfers gevolgd. Zoals bekend, zocht Hofstee de verklaring in een later doordringen van het modern-dynamische cultuurpatroon. Wij daarentegen stellen als hypothese dat vooral het optreden van sociaal-structurele fenomenen de oorzaak moet zijn, zowel van de geleidelijke verspreiding van de daling van sterfte- en geboortecijfers na 1850, als ook voor het 'raadsel 1910' (van welke tijd af er een differentiatie gaat optreden tussen de geboortecijfers van rooms-katholieken enerzijds en die van de rest van de Nederlandse bevolking anderzijds). Van Heek wees op de betekenis van rooms-katholieke organisaties en op de functie van door overheid en particulieren getroffen maatregelen. Deze hebben zowel een waardencreërende als een waardenconserverende werking uitgeoefend (bv. de verspreiding van anti-conceptionele middelen zoveel mogelijk tegengehouden).

Ook Petersen wijst op het georganiseerd verzet dat de rooms-katholieken in velerlei vorm hebben gepleegd tegen een aantal waarden en ideeën betreffende bevolking, gezin en geboorte.²⁸ Het verwijt dat Van Heek aan Hofstee richt, nl. dat hij wel erg nonchalant heen loopt over de uitgebreide analyse die Petersen aan de 'organized religion' wijdt, lijkt geheel terecht. Het mag waar zijn dat de term 'urbanism' minder geschikt is voor wat Hofstee een cultuurpatroon noemt, de hoofdzak van het betoog van Petersen is uiterst relevant.

Het bezwaar dat Hofstee inbrengt tegen wat Van Heek 'frontvorming' (nu dus gezien als georganiseerde activiteit) noemt en wat als a priori kritiek op dit artikel is op te vatten, kunnen we niet geheel aanvoelen.²⁹ Het 'raadsel 1910', het optreden van een differentiatie in de geboortecijfers tussen katholieken en niet-katholieken, kan volgens Hofstee niet

²⁶ *Drift en koers*, pp. 41—42.

²⁷ *Drift en koers*, p. 75.

²⁸ W. Petersen, *Planned Migration. The social determinants of the Dutch-Canadian Movement* (Berkeley, 1955), p. 35 e.v.

²⁹ *M & M* 38 (juli—augustus 1963), p. 270.

verklaard worden door een geleidelijke frontvorming *tegen* de toepassing van conceptie-verhinderende middelen en *voor* het grote gezin, aangezien de differentiatie in verschillende delen van het land in verschillende perioden begint en op verschillende tijdstippen haar hoogtepunt vindt.³⁰ 'Dit lijkt min of meer strijdig' aldus Hofstee 'met een bewuste en geconcentreerde actie, die men wat dit betreft, gaarne veronderstelt en waar ook Van Heek aan schijnt te denken. Voor mij is het raadsel dus nog niet opgelost'.³¹

Het is niet in te zien waarom georganiseerde actie ook niet regionaal of zelfs lokaal gedifferentieerd kan zijn en waarom de intensiteit of de mate van die actie niet kan variëren. Integendeel, wij geloven dat het georganiseerde optreden van het rooms-katholieke volksdeel inderdaad in het begin van deze eeuw is begonnen, al zal de precieze periode stellig gevarieerd hebben. Wij weten ons hierin gesteund door wat W. Goddijn meedeelt. Het katholieke volksdeel werd reeds lang gekenmerkt door een godsdienstig élan — schrijft hij — dat aanvankelijk echter weinig strijdbaar was. Het heeft de rooms-katholieke emancipatiepioniers veel moeite gekost om de katholieken te activeren en in organisaties samen te bundelen. Tot het einde van de negentiende eeuw was hun organisatieleven dan ook zwak ontwikkeld.³² Over de mate waarin na 1900 die organisatie wél plaats vond, verstrekken Van Heek³³ en Petersen³⁴ tal van concrete gegevens. Om te verklaren waarom de katholieken slechts met mate aan geboortebeperving doet, moet vooral betekenis gehecht worden aan het feit dat hij is ingekapseld in sociale kaders, die een waardenconserverende werking hebben, die hem aanmoedigen tot een rechtzinnig geloof en een goed katholieke levenswandel.³⁵ Van groot belang hiervoor is ook het bijzonder onderwijs, waardoor het socialisatieproces geheel en al binnen eigen kring plaatsvindt. Door uitoefening van macht en sociale beheersing binnen dit organisatorische kader is het mogelijk geweest het taboe op het gebruik van conceptie-verhinderende technieken te handhaven en te doen naleven. Dat hierbij slechts van een vertragingproces sprake is

³⁰ *M & M* 38 (maart—april 1963), pp. 118, 127.

³¹ *M & M* 38 (juli—augustus 1963), p. 270.

³² W. Goddijn, o.f.m., *Katholieke minderheid en protestantse dominant* (Assen 1957), p. 52 e.v.

³³ Van Heek 1954, hoofdstuk X.

³⁴ Petersen, pp. 38—41, 68—79, 92—99.

³⁵ Een zeer interessante beschouwing over de invloed van de sociale controle met betrekking tot de godsdienst vindt men in Aug. ter Hoevens artikel 'Een vergeten hoofdstuk over de religieuze praktijk in Tilburg' (*Sociologische Gids*, 1957, p. 45 e.v.). Uit de in dit artikel voorkomende cijfers blijkt, dat het aantal geestelijken per 10.000 inwoners tussen 1894 en 1920 toenam. Ter Hoeven meent, dat de religieuze controle ruim vijftig jaar geleden gemakkelijker was, daar men toen de mensen via de ondernemers en de middenstand kon binden. Later werd een uitgebreid systeem van organisatie nodig. In de allerlaatste jaren zou de sociale controle echter minder effectief worden.

en niet van een verhinderingsproces, mag blijken uit wat Timmermans recentelijk meedeelt over de mate waarin geboortebeperking wordt toegepast door een steekproef uit de katholieke bevolking in Limburg (die bovendien wat kerkgebondenheid betreft sterk positief geselecteerd is). De helft blijkt enigerlei vorm van geboortebeperking toe te passen.³⁶

Hoewel het katholieke organisatieleven ten aanzien van bepaalde waarden een conserverende functie had, was het ten aanzien van andere factoren juist op verandering gericht: hoofddoel was de emancipatie. De rooms-katholieke boeren b.v. werden aangemoedigd zich te organiseren en hun kinderen naar landbouwscholen te zenden. De rooms-katholieke elite heeft leiding gegeven aan de ontwikkeling van achtergebleven gebieden in ons land (niet alleen in het zuiden maar ook in tuinbouwgebieden in de Betuwe en West-Friesland). Uit wat vooral in het zuiden van Nederland plaatsvond kunnen lessen geleerd worden voor ontwikkelingslanden: een elite die geleid wordt door een op de gehele bevolking betrokken vooruitgangsideaal kan, dank zij organisatie en sociale beheersing, een bevolkingsdeel opheffen. De Amerikaanse 'landbouw-socioloog Beal is van mening dat 'in many cases the most effective way, and sometimes the only way, that directed social change can be brought about is through group action.' Allerlei groeperingen kunnen hierbij een rol spelen: regeringsinstanties, bedrijven, kamers van koophandel, landbouworganisaties, informele groepen, speciaal gestichte comité's e.d.³⁷

VI. ENKELE CONCLUSIES

Tot slot geven we een globaal overzicht van het onderzoek, dat verricht zou moeten worden om onze hypothese te toetsen en van de uitgangspunten van dit onderzoek. Wij stellen onze hypothese deels tegenover, deels naast de hypothesen van Hofstee en Van Heek.

(1) Het is gewenst om, duidelijker dan Van Heek en Hofstee deden, culturele en structurele sociale factoren te onderscheiden, ook al komen ze niet gescheiden voor.

(2) Op theoretische gronden mogen de structurele factoren niet worden verwaarloosd, maar er is ook een praktische kant aan de zaak. Want het lijkt waarschijnlijk dat voor historische verschijnselen sociaal-structurele factoren eenvoudiger zijn op te sporen dan psychologische

³⁶ Hierbij moet opgemerkt worden dat de toegepaste methoden vrijwel alleen die van de periodieke onthouding en van de coïtus interruptus zijn. L. A. G. J. Timmermans, *Huwelijksbeleving van Katholieke jonggehuwden* (Utrecht/Nijmegen 1964), p. 114.

³⁷ G. M. Beal, *How does social change occur?*, Coop. Ext. Serv. Iowa State College (Ames, Iowa, 1958), p. 1.

verschijnselen. Voor het meten van attitudes, die mensen in het verleden hadden, is men aangewezen op de gevolgen van die attitudes; de attitudes van personen en groepen die niet meer bestaan zijn niet direct meetbaar. Tegen indirecte meting van deze attitudes, door meting van hun gevolgen, zou geen bezwaar bestaan wanneer men zeker wist dat de gemeten gedragingen en verschijnselen onverbrekkelijk verbonden zijn met een attitude, b.v. het principiële openstaan voor verandering. Dit nu is hoogst twijfelachtig en veronderstelt een te eenzijdige en te statische opvatting van het proces waarin individuen en groepen veranderingen overnemen.

(3) Ter verklaring van de daling der geboortecijfers in Nederland moet betekenis worden gehecht aan de functie van medische en hygiënische voorzieningen. Deze voorzieningen brachten lagere (zuigelingen)-sterftecijfers, waarop gereageerd werd met geboortebeperking, teneinde de gezinsgrootte niet te laten toenemen.

(4) Omstreeks 1910 treedt er een verschil op tussen de geboortecijfers der rooms-katholieken en die van andere bevolkingsgroepen. De verklaring voor dit verschijnsel moet vooral gezocht worden in een (georganiseerde) contrabeweging onder de Nederlandse rooms-katholieke elite, waardoor bepaalde aspecten van het z.g. moderne cultuurpatroon (met name de geboortebeperking) door de Nederlandse rooms-katholieken met vertraging werden geadopteerd.

Wat punt 3 betreft kan nog worden opgemerkt dat het te verwachten is dat men een gebied van vroege ontwikkeling van medisch-hygiënische diensten, een tussengebied en een gebied van late ontwikkeling in dit opzicht ontdekt. Een aanwijzing in die richting vonden wij door kaarten te maken, waarin voor de volkstellingjaren vanaf 1849 op Hofsteeaanse wijze per gemeente de verhouding van het aantal artsen op het aantal inwoners is aangegeven. Aan dit onderzoekje kleven verscheidene bezwaren, doch niettemin vertonen onze kaarten in algemene lijnen een gebied dat reeds vroeg goed van artsen was voorzien (Noord-Holland, Zuid-Holland, Zeeland, westelijk Friesland en westelijk Utrecht), een tussengebied en een gebied van late ontwikkeling (Achterhoek, oostelijk Twente, Noord-Brabant en Limburg).

Evenmin geschikt voor exacte bepaling, omdat slechts provinciale cijfers over perioden van 10 jaar beschikbaar zijn, maar evenzeer in algemene lijnen dezelfde ontwikkeling volgend, is de ontwikkeling van de kruisverenigingen in Nederland. Ook hier weer Noord-Holland voorop (reeds vóór 1880) en Noord-Brabant en Limburg vèr achteraan (begin tussen 1910 en 1930).³⁸

³⁸ Statistiek van de plaatselijke kruisverenigingen, 1957 (CBS), (Zeist, 1960), Staat 1: Aantal kruisverenigingen onderscheiden naar jaar van oprichting en provincie.

Omtrent de relatie tussen zuigelingensterfte, geboortebeperking en gezinsgrootte geeft onderstaande tabel enige informatie.

TABEL I: *Zuigelingensterfte¹, huwelijksvruchtbaarheid² en aantal kinderen per echtpaar³ in Nederland.*

jaren ⁴	zuigel. sterfte	huwelijks vr. b. h.	kinderen p. echtp.
1849			4.07
1851/'55		356.4	
1856/'60 (1859)		346.6	3.74
1861/'65 (1840/'64)	18.9	359.5	
1866/'70 (1869)		356.0	3.80
1871/'75		355.3	
1876/'80 (1879)		359.1	3.93
1881/'85	18.1	354.4	
1886/'90 (1889)	17.5	351.4	4.17
1891/'95	16.5	341.3	
1896/'00 (1899)	15.1	328.3	3.96
1901/'05	13.6	315.1	
1906/'10 (1909)	11.4	287.5	3.69
1911/'15	9.9	261.5	
1916/'20 (1920)	8.4	242.9	3.30
1921/'25	6.2	231.9	
1926/'30 (1930)	5.6	204.2	2.94
1931/'35	4.6	183.1	
1936/'40	3.7	173.5	
1941/'45	5.0	184.9	
1946/'50 (1947)	3.1	215.1	2.68
1951/'55	2.4	181.3	
1956/'60 (1960)	1.9	172.1	2.80

1. Aantal overledenen beneden één jaar op honderd levend aangegevenen. Sedert 1924 zijn zowel onder de levendgeborenen als onder de overleden zuigelingen ook begrepen de levendgeboren kinderen ter wereld gekomen na een zwangerschapduur van 6 maanden en meer, doch overleden vóór de geboorte-aangifte, hetgeen uiteraard van invloed is op het zuigelingensterftecijfer.
2. Aantal geboorten per 1000 gehuwde vrouwen van 15—45 jaar, gemiddeld per jaar. De cijfers zijn ontleend aan Hofstee's artikel in *Drift en Koers*, blz. 22 en 23.
3. Het aantal kinderen per echtpaar werd geschat door het aantal ongehuwden beneden vijftien jaar te delen door het aantal gehuwde mannen beneden de 45 jaar. De cijfers werden ons verstrekt door Drs. T. van den Brink van het Centraal Bureau voor de Statistiek, aan wie wij gaarne onze erkentelijkheid betuigen.
4. De jaartallen tussen haakjes horen, op één uitzondering na, bij de vierde kolom (aantal kinderen per echtpaar). De jaartallen 1860/'64 behoren bij het getal in de tweede kolom, dat door Drs. van den Brink werd verstrekt.

In de tweede helft van de negentiende eeuw, toen de zuigelingensterfte (tot omstreeks 1885) vrij constant bleef en ook de huwelijksvruchtbaarheid nauwelijks veranderde, was ook de gezinsgrootte vrij constant. Daarna gaan zowel de zuigelingensterfte als de huwelijksvruchtbaarheid omlaag; enigszins interpolerend kan worden geconcludeerd, dat de huwelijksvruchtbaarheid van ongeveer 350 in 1885 daalde tot ongeveer 300 in 1905; een daling van ongeveer 14% in 20 jaar. De invloed

van deze daling van de huwelijksvruchtbaarheid op het aantal kinderen per echtpaar, dus op de gezinsgrootte, wordt echter verzwakt door het feit, dat de overlevingskansen van de in 1885 en daarvoor geboren kleiner was, dan die van de sindsdien geboren kinderen.

Na 1905 bleven de zuigelingssterfte en de huwelijksvruchtbaarheid dalen, doch pas in 1920 is de gezinsgrootte duidelijk lager dan in de voorafgaande zeventig jaar. Zonder nadere gegevens mag echter niet worden gesteld dat zich in het gedaalde aantal kinderen per echtpaar, zoals dit door ons is bepaald, een nieuwe houding ten opzichte van het kindertal weerspiegelt. Want het lijkt waarschijnlijk, dat in 1920 (in verhouding tot het aantal gehuwde mannen) minder kinderen stierven dan vroeger. Door slechts het aantal kinderen beneden de vijftien te nemen meenden wij een waarde te verkrijgen die een indruk geeft van het gemiddelde aantal kinderen dat door een echtpaar moest worden grootgebracht. Maar dit laatste zou men nauwkeuriger kunnen bepalen door uit te rekenen hoeveel kinderen per gezin, in de loop der jaren, de vijftienjarige leeftijd bereikten. Laatstbedoelde cijfers zouden, indien de sterfte onder personen beneden de vijftien jaar ten opzichte van die der ouderen vroeger hoger was dan thans, minder variëren dan de cijfers van kolom vier van tabel I. Als deze redenering op goede gronden berust, is de daling van de gezinsgrootte in Nederland dus geringer geweest dan onze tabel I aangeeft.

Als wij buiten beschouwing laten wat zoëven is gezegd over de betekenis van de getallen 'kinderen per echtpaar', kan uit tabel II (zie p. 172) worden afgelezen, dat, evenals in Nederland als geheel, in de meeste provincies omstreeks 1920 een keerpunt lag. Hiermee wordt bedoeld: een tijdstip waarna de gezinsgrootte een duidelijk dalende tendens vertoonde. Beschouwt men het beperken van de gezinsgrootte als een aspect van wat Hofstee het moderne voortplantingspatroon noemt, dan kan worden gesteld, dat dit moderne patroon omstreeks 1920 statistisch merkbaar werd. Vergelijkt men de provincies met elkaar dan rijst het vermoeden dat vooral de Limburgers krachtig aan de verlaging van het kindertal hebben gewerkt. Zij waren in de vorige eeuw door vele kinderen omringd (in 1889 lag het gemiddelde in die provincie boven de vijf), maar in 1960 hadden zij gemiddeld nog slechts drie kinderen (beneden de vijftien jaar).

Wij hopen met dit artikel een bijdrage tot de discussie te hebben geleverd, vooral in die zin dat Hofstee zich gestimuleerd mag voelen de monnikenarbeid, die hij eens beloofde te zullen verrichten (de toetsing van zijn hypothese), met vrucht en plezier te volbrengen.

TABEL II: *Aantal kinderen per echtpaar per provincie**

Jaar	Groningen	Friesland	Drente	Overijssel	Gelderland	Utrecht	Noord-Holland	Zuid-Holland	Zeeland	Noord-Brabant	Limburg
1849	4.14	3.92	4.30	4.21	4.59	4.20	3.55	3.71	3.90	4.79	4.48
1859	3.85	3.57	3.83	3.89	4.12	3.77	3.34	3.42	3.52	4.39	4.44
1869	3.87	3.64	3.88	3.90	4.20	3.87	3.43	3.51	3.83	4.18	4.56
1879	3.89	3.79	4.05	4.02	4.40	3.96	3.49	3.62	4.25	4.44	4.86
1889	4.20	3.91	4.07	4.12	4.63	4.27	3.67	3.99	4.39	4.82	5.32
1899	3.87	3.68	4.02	3.99	4.32	4.11	3.56	3.83	3.94	4.50	4.90
1909	3.57	3.34	3.97	3.80	4.17	3.85	3.13	3.57	3.64	4.42	4.59
1920	3.19	3.18	3.71	3.45	3.79	3.36	2.68	3.13	3.19	4.20	3.93
1930	2.81	2.95	3.49	3.08	3.38	2.98	2.40	2.66	2.75	3.87	3.61
1947	2.41	2.83	2.76	2.81	2.92	2.70	2.32	2.40	2.41	3.48	3.27
1960	2.57	3.02	2.79	2.97	2.98	2.84	2.56	2.58	2.61	3.20	2.97

* Deze cijfers werden ons verstrekt door Drs. T. van den Brink van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Voor de berekeningswijze zie noot 3 bij tabel I.